

Rus tili va u orqali boshqa tillardan o‘zlashgan terminlar

*Bekmurodov Tog‘oymurod Panjiyevich*¹

Annotatsiya: Ushbu maqolada rus tili va u orqali boshqa tillardan o‘zlashgan matbuot va nashryot terminlarining o‘z tarixiy taraqqiyoti davomida o‘zbek tili lug‘at tarkibini boyitib borishi haqida ilmiy va tahliliy mulohazalar yuritilgan.

Kalit so‘zlar: O‘zbek mabaachilik, rus tili, grek tili, tipografiya, O‘rta Osiyo, Chor Rossiyasi, monografiya, antologiya, litografiya, poligrafiya, paragraph, korrektor, referat, tiraj, jurnal, gazeta, kolontitul, pergament, tafsir.

Ma’lumki, rus tilidan leksema o‘zlashtirish fors-tojik, arab tillariga nisbatan ancha keyingi vaqtlarda sodir bo‘la boshlagan. Bu jarayon XIX asrning ikkinchi yarmidan, ya’ni O‘rta Osiyoning Chor Rossiyasi tomonidan istilo etilishidan e’tiboran boshlandi. To‘g‘ri, O‘rta Osiyo, xususan, O‘zbekistonga Chor Rossiyasi istilosiga qadar poligrafiya sanoati hali kirib kelmagan edi. O‘tmishda, fanning qaysi sohasiga oid bo‘lmasin, hamma asarlar qo‘lyozma holda maxsus xattotlar tomonidan qo‘lda yozilgan va asarlar nusxalarining qo‘lda ko‘chirilishi hisobiga ko‘paytirilgan. Xusayn Shamsning ta’kidlashicha, Qo‘qon shahrida mahalliy millat vakildaridan Azim Xo‘janing litografiyasi ham bo‘lgan. Azim Xo‘ja bu litografiyani Sharq mamlakatlariga qilgan safaridan qaytayotib, «Bombaydagi tosh-bosmaxonalaridan biriga kirib, kitob nashr etish hunarini o‘rganadi. 1887-yili o‘zi bilan birga tosh bosmasi uchun zarur bo‘lgan anjomlarni gubernator ruxsatisiz olib kelib, Qo‘qonga qurdirgan»². Ushbu shaxsiy bosmaxona dastgohidan «Haftiyak», «Chor kitob» kabi kitoblar chop etilgan. Bu yerda nashr etilgan kitoblar arzon bo‘lganligi sababli omma o‘rtasida tez tarqalgan. Keyinchalik bu bosmaxona noma’lum sabablar bilan yonib ketadi va u gubernator tomonidan musodara qilinadi. Shuningdek, Namangan shahrida olti uezd bosmaxonasidan tashqari «Matbaai Is’hoqiya» bosmaxonasi faoliyat ko‘rsatadi. Is’hoqxon To‘raqo‘rg‘oniy yoki adabiy taxallusi Ibrat bo‘lgan bilimdon shoir «1907-yili Orenburgdan litografiya mashinasi va harflarni mashaqqatlar bilan Qo‘qonga poyezdda, Qo‘qondan To‘raqo‘rg‘onga tuyalarda yetkazadi. 1908-yilda bosmaxona tashkil qildi va «Matbaai Is’hoqiya» nomi bilan ishga tushdi»³.

Bundan tashqari, G.N.Chabrovning aytishicha, O‘rta Osiyoda birinchi toshbosma matbaachilik Xiva xoni Muhammad Rahimxon (Feruz)ning bevosita tashabbusi bilan Xiva shahrida tashkil etiladi va bu yerda ilk bosma kitob - Munisning «Devon»i chop etiladi⁴.

O‘zbek matbaachilik terminologiyasida rus tili va u orqali Yevropa tillaridan aynan o‘zlashtirilgan terminlar miqdori salmoqlikdir. Quyida ularni so‘z o‘zlashtirish usullarining turlariga ko‘ra alohida-alohida ko‘rib chiqamiz.

1. Rus tili orqali Yevropa tillaridan o‘zlashgan terminlar.

Bularning genetik-etimologik taxlili quyidagi ko‘rinishga ega:

¹ Alisher Navoiy nomidagi Toshkent davlat o‘zbek tili va adabiyoti universiteti tayanch doktoranti

² Бобохонов А. Ўзбек матбааси тарихидан. - Т.: Адабиёт ва санъат, 1979. - Б. 111-112.

³ Бобохонов А. Курсатипган асар. — Б. 112-113.

⁴ Қ,аранг: Чабров Г.Н. У истоков Узбекской полиграфии (хивинская придворная литография 1874-1910 гг.) // Книга. Исследования и материалы. Сборник. IV. - М.: Изд-во Всесоюзной книжной палаты, 1961. -С. 319; Рустамов М. Ўзбек китоби - Т.: Ўзбекистон, 1968. - Б. 29.

a) *grek tilidan rus tili orqali o'zlashgan terminlar.* Grekcha o'zlashmalarning rus tiliga o'tish jarayoni umumslavyan birligi davridan boshlangan. Keyingi davri VI asrda bo'lib o'tgan Bolqon urushidan keyingi voqealar bilan bog'liqdir. Bunda Vizantiyaning slavyan davlatlarini xristianlashtirishdagi faol ishtiroki g'arbiy slavyan tillariga, undan rus tiliga ko'plab grekcha so'zlarning o'zlashuviga keng yo'l ochdi⁵. Albatta, matbaachilikka oid grekcha terminlarning rus tiliga o'zlashishi muayyan bir davrni o'z ichiga olmaydi, balki bu jarayon turli davrlarda turlicha bo'lgan. Quyida rus tili orqali o'zlashgan matbaachilikka oid grekcha terminlar tarkibi bilan tanishamiz: *fototipiya* (*photos* – yorug'lik, nur va *typos* — namuna, tamg'a, qolip, iz), *tipografiya* (*typos* — namuna, tamg'a, qolip, iz va *grapho* - yozaman), *termografiya* (*therme* - issiq va *grapho* — yozaman), *stereotipiya* (*stereos* - qattiq va *typos* - namuna, tamg'a, qolip, iz), *monotip* (*monos* - bir va *typos* - namuna, tamg'a, qolip, iz), *monografiya* (*monos* - bir va *grapho* — yozaman), *avtotipiya* (*autos* o'zim va *typos* - namuna, tamg'a, qolip, iz), *antologiya* (*anthologia* - gul terish, tanlash, «*anthos*» - gul, lego - teraman, tanlayman), *bibliofil* (*biblion* - kitob va *philia* - sevgi, muhabbat), *diafariya* (*diaphanes* - shaffof), *gektograf* hamda *gektografiya* (*hekaton* - yuz (son) va *grapho* - yozaman), *geliografiya* (*helios* - quyosh va *grapho* - yozaman), *daktilografiya* (*daktylos* - barmoq va *grapho* - yozaman), *diazotipiya* (*di* - ikki hissa (azot) va *typos* - namuna, tamg'a, qolip, iz), *diazografiya* (*di* - ikki xissa (azot) va *grapho* — yozaman), *kserografiya* (*xeros* - quruq, va *grapho* - yozaman), *kriptografiya* (*kryptos* - maxfiy va *grapho* - yozaman), *litografiya* (*lithos* - tosh va *grapho* - yozaman), *logogramma* (*logos* - so'z va *gramma* - yozuv belgisi), *termografiya* (*therme* - issiq va *grapho* - yozaman), *poligrafiya* (*polys* - ko'p va *grapho* - yozaman), *paragraf* (asli «*paragrapho*» dan *paragraphos* yasalgan - yonidan yozaman: kitob, maqola yoki rasmiy hujjatlar da § belgisi hamda tartib son bilan belgilanadigan matnning mustaqil bir qismi) va boshqalar.

b) *lotin tilidan rus tili orqali o'zlashgan terminlar.* Umuman, lotin tili rus tili leksikasining boyishida o'ziga xos o'rin egallaydi. Ayniqsa, ilmiy-texnikaviy hamda ijtimoiy- siyosiy sohalarga oid terminologiyada grekcha o'zlashmalarning ta'siri sezilarli darajada bo'lgan. Rus tiliga lotincha o'zlashmalar polyak va ukrain tillari orqali kirib kelgan va bu jarayon, asosan, XVI-XVIII asrlarga tug'ri keladi⁶. Lotin tilidan rus tili orqali o'zbek tiliga aynan o'zlashgan matbaachilikka oid terminlarning asosiy qismi rus tilidagi shakl va shamoyili bilan bir xildir. Masalan: *vokabula* (*vocabulum* - so'z), *interliniyaj* (*inter* – oralig'ida, o'rtasida va *linea* - chiziq, chegara), *korrektor* (*corrector* – to'g'rilovchi, tuzatuvchi), *korrektura* (*correctio*, *correctura* – to'g'rilash, tuzatish), *kontrtitul* (*contra* - qarshi va *titulus* - yozuv, sarlavha), *konvolyut* (*convolutus* - birlashtirilgan, o'ralgan), *kodeks* (*codex* - kitob), *kapitel* (*capitellum* - bosh), *litera* (*lit(t)era* - harf), *manuskript* (*manuscriptum*: *manus* - qul va *seribo* - yozaman), *referat* (*refego* - xabar beraman), *reproduksiya* (*ge* - lotin tilidagi old qo'shimcha bo'lib, yangilash, harakatni takrorlash kabi ma'nolarni ifodalaydi va *productio* - ishlab chiqarish hamda asar), *rotator* (*roto* - aylantiraman > *rotator*

- aylantiruvchi), *seriya* (*series* - qator), *signatura* (*signatura* - ifodalamoq, ko'rsatmoq va hk.

d) *fransuz tilidan rus tili orqali o'zlashgan terminlar:* tiraj (*tirage*» - nusxalash, bosish), buklet («*bouclette*» - *bejirim uzuk halqacha*), broshyura («*brocher*» - *tikmoq* > «*brochure*» - *tikilgan*), jurnal («*journal*») – *kundalik*, *gazeta*), pape-mashe («*papier mache*» - *ezilgan qog'oz*) va boshqalar.

e) *nemis tilidan rus tili orqali o'zlashgan terminlar:* *diamant* («*diamant*» - olmos): sahifadagi jadval ustunlari sarlavhalarini terishda qo'llanadigan 4 punktli kegdan iborat bosmaxona harfini ifodalaydi, ushbu so'z fransuz tilida ham mavjud va ayni ma'noda qo'llanadi; *lyasse* («*Lesereichen*» - lentali xatcho'p), *dekel* («*deckel*» - qoplama) va boshqalar. Shu o'rinda aytib o'tmoqchimizki, nemis tilining boshqa tillarga nisbatan qo'shma so'z yasash imkoniyatlari ancha keng. Bu imkoniyatni barcha

⁵ Фомина М.И. Современный русский язык: Лексикология. — М.: Высшая школа, 1990. -С. 173.

⁶ Фомина М.И. Современный русский язык: Лексикология. — М.: Высшая школа, 1990. -С. 173.

Yevropa tillari uchun ham bir xilda deb bo'lmaydi. Shunday fikrlar ham borki, slavyan tillari uchun qo'shma so'zlar yasalishi u qadar xarakterli hisoblanmaydi⁷. Nemis tiliga xos bo'lgan bu qulaylik bu tilda tuzilishiga ko'ra ixcham va mohiyatan aniq bo'lgan terminologik tamoyilning asosiy talablariga javob beruvchi qo'shma so'z shaklidagi terminlar miqdorining sezilarli darajada ko'p bo'lishiga olib keldi. Ba'zida nemis tili ichki qonuniyatlari asosida qo'shni yoki qarindosh til elementlaridan foydalangan holda ham qo'shma so'zlar yasalaveradi.

O'zlashma terminlar orasida komponentlari Yevropa tillari elementlaridan iborat bo'lib, muayyan tilda yasalgandan keyin rus tiliga va u orqali o'zbek tiliga o'zlashgan terminlar ham mavjud. Masalan, nemischa *Kolumnentitel* qo'shma so'zi rus tiliga va u orqali o'zbek tilga *kolontitul* shaklida o'zlashgan va u «har bir sahifaning ustki hoshiyasiga yozilgan kitob yoki asarning nomi, muallifning familiyasi, lug'atlarda shu sahifadagi birinchi va oxirgi so'z xaqidagi ma'lumot» ma'nosini ifodalashga xizmat qiladi. Bu termin aslida nemis tili negizida ikki xorijiy komponentlarning qo'shiluvi natijasida hosil bo'lgan: fransuzcha «*colonne*» (ustun), lotincha «*titulus*» (yozuv, sarlavha). Shunga o'xshash, nemischa *Kolumnenziffer* qo'shma so'zi rus tiliga *kolonsifra*, o'zbek tiliga *kolonsifr* shaklida o'zlashgan va u «*kitob va jurnal kabi bosma nashr betlariga qo'yilgan tartib raqami*» ma'nosini ifodalaydi. Nemis tilida bu so'z fransuzcha «*colonne*» (ustun) hamda polyak tilidan nemis tiliga o'zlashgan deya taxmin qilingan «*ziffer*» (bu so'zning dastlabki o'zlashma manbasi arabcha bo'lib, uning birlamchi ma'nosi «*nol*», keyinchalik «*raqam*», «*son*» ma'nolarida qo'llana boshlangan. Ushbu element italyanchaga «*cifra*». fransuzchaga «*chiffre*», inglizchaga «*cifher*» shaklida o'zlashgan)⁸ so'zlarining qo'shiluvidan yasalgan.

Shuningdek, nemis tilini rus tili uchun (go'yo rus tili o'zbek tili uchun bo'lgani singari) boshqa tillardan o'zlashgan so'zlarni o'zida tayyorlab beruvchi vositachi til sifatida ham ko'ramiz. Masalan, rus tilidagi va ayni zamonda o'zbek tilidagi *pergament* termini ham asli grekcha «*pergamos*» hamda «*pergamenos*» so'zlarining nemis tilidagi «*pergament*» shaklidan aynan qolip ko'chirilgan ko'rinishidir.

O'zbek tilidagi *kursiv*, *foliant* terminlari ham rus tiliga nemis tilidan aynan o'zlashtirilgan. Aslida, nemischa «*kursiv*» va «*foliant*» so'zlari lotin tilidagi «*cursivus*» (yuguruvchi) hamda «*folium*» (varaqq) so'zlarining nemischalashtirilgan shakllaridir.

Shunga o'xshash holatlar fransuz tili vositasida ham amalga oshgan. Masalan, o'zbek va rus tillaridagi *guash* termini rus tiliga fransuz tilidan o'zlashgan. Uning fransuz tilidagi shakli «*gouache*» bo'lib, italyanacha «*guazzo*» (suvli bo'yoq)ning fransuz tilidagi o'zlashma shaklidir. *Byulleten* terminining etimologik ildizi yanada chuqurroq: lotincha «*bulle*» (muhrlangan hujjat) > italyanacha «*bulletino*» (yozuv, yozma qayd, varaqa) > fransuzcha «*bulletin*» (saylov qog'oz; jurnal; yozuv, qayd etish; ma'lumot). O'zbek matbaachilik terminologiyasida shunday ko'rinishga ega bo'lgan yana bir qancha o'zlashma terminlar mavjud:

- italyanacha «*carto*» (qog'oz) // «*cartone*» > fransuzcha «*carton*» > ruscha karton > o'zbekcha karton;

- lotincha «*memoria*» (xotira) > fransuzcha «*memoires*» > ruscha *memuar* > o'zbekcha *memuar*;

- lotincha «*folium*» (varaqa) > nemischa «*folie*» > polyakcha «*folga*»

> ruscha *folga* > o'zbekcha *folga* va boshqalar.

Ko'rib o'tilgan bu o'zlashma terminlarning ba'zilarida ularning tildan tilga o'zlashib borishi, shuningdek, jamiyat taraqqiyotida sodir bo'lgan texnik o'zgarishlar natijasida ma'no hajmining kengayishi, leksik ma'noning avvalgisiga nisbatan kengroq voqelikni ifodalashi kuzatiladi. Masalan,

⁷ Панько Т.И. Формирование русской политэкономической терминологии // Современные проблемы русской терминологии. - М.: Наука, 1986. — С. 71

⁸ Этимологический словарь русского языка. М.: Типогр. Г. Лисснера И Д. Совко, 1910-1914. – С. 51.

miniatyura *terminining ilk ma'nosi* «qadimgi qo'lyozma kitoblarni rang- barang qilib bo'yashda ishlatilgan qizil, to'q sariq yoki qizg'ish rangli bo'yoqni anglatgan»⁹ *bo'lsa, hozirda u* «O'rta asrga oid qo'lyozma asarlar va kitoblarda bo'yoqlar bilan chizilgan nafis rasm, surat, bezakli bosh harf yoki lavha; nozik va chiroyli qilib ishlangan kichkina rasm, surat; shunday surat va rasm solish san'ati; adabiyot, teatr, estrada va kichik hajmli janr»¹⁰ *ma'nolarini ifodalashga xizmat qilmoqda.*

Xulosa qilib aytganda, o'zbek terminologiyasi bir necha asrlik shakllanish va tarqqiy etish bosqichlarini bosib o'tdi. Bu bosqichlarda o'zbek terminologiyasi nafaqat o'z ichki resurslari, shuningdek, qarindosh bo'lmagan tillar boyliklaridan o'rni bilan foydalangan holda rivojlanish yo'lida davom etdi.

Terminlarning shakllanish hamda yasaliş yo'llari xususida so'z ketganda quyidagi jihatlarni inobatga olish taqozo etiladi: o'z milliy tilning tayyor leksik boyliklaridan unumli foydalanish; boshqa tillarning so'z boyliklaridan o'rni bilan istifoda etish (o'zlashtirish); tayyor standart terminelementlar (o'zbekcha va baynalmilal)ni qo'llash; morfologik (affiksatsiya, abbreviatsiya), sintaktik (kompozitsiya) va semantik so'z yasalişini vositalariga murojaat qilish.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati:

1. Ўзбек терминалогияси. Дадабоев Х. Тошкент: 2019
2. Лотте Д.С. Краткие формы научно-технических терминов. - М.: Наука, 1971.
3. Лотте Д.С. Очередные задачи технической терминологии. Т.1.-М.: Московский лицей, 1994.
4. Ишбердин Э.Ю. Историческое развитие лексики башкирского языка. - М.: Наука, 1986. — С. 102.
5. Винокур Г.О. О некоторых явлениях словообразования в русской технической терминологии. Труды МИФЛИ. Т.5. Сборник статей по языкознанию. - М., 1961.-С.3-10.
6. Ҳозирги ўзбек тили фаол сўзларнинг изоҳли луғати / Ҳожиёв А., Нурмонов А. ва б. - Т : Шарқ, 2001.

⁹ Книговедение: Энциклопедический словарь. М.: Энциклопедия, 1982. –С. 348.

¹⁰ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Икки жилдлик 1-ж. - М. Русский язык, 1981. - Б 465; Абдурахмонов Х., Махмудов Н., Шукуров Р Маданий-оқартув ходимлари учун қисқача изоҳли луғат -Т.: Ўқитувчи, 1983. — Б.84.

